

УДК 159.923

О. В. ГЕРАЩЕНКО,*аспірант кафедри психології та педагогіки**факультету № 3 (підрозділів поліції превентивної діяльності)**Харківського національного університету внутрішніх справ*

ДИСФУНКЦІОНАЛЬНА СІМ'Я ЯК ФАКТОР СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО БРОДЯЖНИЦТВА

Проаналізовано проблеми сімейного виховання підлітків, схильних до бродяжництва. Окреслено сучасний стан наукових розробок цієї проблеми. Визначено роль і функції сім'ї у вихованні підлітків. Розглянуто зміст психологічних новоутворень підліткового віку, які викликають напруження сімейної системи. Подано класифікації дисфункціональних сімей. Визначено зміст і різновиди помилок виховання підлітків як причин соціально-психологічної дезадаптації їхніх сімей.

Ключові слова: підлітки, бродяжництво, виховання, дисфункціональна сім'я, соціалізація.

Gerashchenko, O.V. (2016), "Dysfunctional family as the factor of socialization of adolescents prone to vagrancy" ["Dysfunktsionalna simia yak faktor sotsializatsii pidlitkiv, skhylnykh do brodiazhnytstva"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 120–124.

Постановка проблеми. Увага до соціального становища дітей і підлітків, допомога та сприяння їхньому розвитку й освіті, їх соціальний захист є, безсумнівно, одним із ключових завдань сучасного суспільства, вирішення якого дозволяє з оптимізмом прогнозувати майбутнє держави. Водночас триваюча соціально-політична та економічна криза продовжує поглиблювати проблеми, пов'язані з народженням та вихованням дітей: у сферах освіти, медичного забезпечення, культури, забезпечення основних потреб тощо. Це призводить до низки наслідків, зокрема до безпритульності та бездоглядності дітей і підлітків. У цьому контексті однією з актуальних соціальних та психолого-педагогічних проблем є бродяжництво дітей і підлітків.

На відміну від бродяжництва дорослих, зумовленого, як правило, їх бездомністю, відсутністю належного житла або можливостей його мати, бродяжництво підлітків має в основному інші причини. Основною з них є втеча з дому, навчального чи медичного закладу, причому частка підлітків, які втікають з домівок, значно вища [1, с. 226].

Сім'я – це стійка відкрита система, елементами якої є її члени, між ними встановлюються

різні види зв'язків (кровні, психологічні, економічні та ін.), динаміка яких зумовлює процес розвитку дитини. У психологічній літературі поширена думка про те, що жодний інститут, крім сім'ї, не здатний зробити стільки хорошого у вихованні дитини (адже ніхто, крім батьків, не любить її більше) і в той же час не в змозі потенційно спричинити їй стільки ж шкоди.

Переживання підлітком нормативної кризи вікового розвитку нерідко виражається через різноманітні поведінкові реакції, які за формою є девіантними, а за змістом та наслідками – асоціальними (конфліктність й агресивність у сім'ї та школі, адикції, проміскуїтет, прояви емансипації та надмірного наслідування, дрібні правопорушення тощо). Поряд із тим відсутність сім'ї або її дезадаптивність створює, на думку І. В. Макарова та О. О. Резакова, «... підґрунтя для того, що діти почувають себе самотніми та починають існувати поза сім'єю, спочатку на емоційно-відстороненому від неї рівні, а потім і фактично проживаючи окремо від неї, здійснюючи втечі або прагнучи до бродяжництва» [2, с. 4].

Тому вивчення психологічних чинників сімейної дезадаптації підлітків є актуальним для

профілактики їх бродяжництва та корекції такої поведінки.

Стан дослідження. Сім'я виступає основним джерелом формування особистості дитини підлітка. Тому в науковій психологічній та педагогічній літературі подано значну кількість досліджень, присвячених ролі «сімейного фактора» (Ю. Є. Альошина, Д. Б. Ельконін, А. Я. Варга, В. В. Столін, В. С. Торохтій, Г. П. Бочкарьова та ін.). Авторами описуються різноманітні функції сім'ї (соціалізація дитини, її інтеграція в суспільстві, забезпечення її особистісного розвитку та подальшої життєвої ефективності). Здійснення цих функцій відбувається за допомогою механізмів імітації, ідентифікації, навчання та інших.

Проблематику сімей, дисфункціональних з точки зору виховання дітей, вивчали Б. М. Алмазов, С. А. Белічева, М. І. Буянов, А. Є. Лічко, О. М. Цільмак, Н. Е. Мілорадова, С. І. Яковенко, М. Земек та ін.).

Виклад основного матеріалу. Підлітковий вік супроводжується значними різноплановими перебудовами і психологічними новоутвореннями особистості. В ньому паралельно тривають процеси індивідуалізації (формування власної ідентичності, своєрідності, на основі відмінностей думок та поведінки від однолітків і дорослих визнання себе «особливим») та соціалізації (засвоєння соціальних норм і цінностей, набуття соціальної ідентичності, визнання себе «таким, як усі»), що за змістом є суперечливими.

Фундатор вітчизняної дитячої психології Л. С. Виготський описував провідні інтереси підлітків, які він називав «домінантами»: а) «егоїстична домінанта», інтерес до власної особистості; б) «домінанта далі», установка на великі та віддалені масштаби на протигагу сьогоденним і близьким; в) «домінанта зусилля», тяга до протидії, вольового напруження; г) «домінанта романтики», прагнення до невідомого, ризикового, героїчного [3, с. 127].

Указані чинники зумовлюють підвищену конфліктність підлітків, що зумовлює додаткове навантаження на сімейні зв'язки. Так, А. І. Саннікова та Н. В. Редькіна проаналізували частоти конфліктів у сім'ях, які звертались за психологічною допомогою з приводу поведінки підлітка: «син – матір» – 34,6 %, «донька – матір» – 25,6 %, «донька – батько» – 7,7 %, «син – батько» – 6,4 %, «підліток – інший родич» (16,8 %). Частота конфліктів між підлітком та одним із батьків склала 74,3 % [4, с. 253]. З цього випливає, що «неподоланих» протиріч у сім'ях майже не існує, основна кількість конфліктів виникає у підлітків з одним із батьків.

У контексті сімейного оточення виокремлюються групи підлітків-утікачів за основною мотивацією («втеча від...» чи «втеча до...») [5, с. 185]: а) підлітки зі зруйнованих сімей, зміна статусу яких призводить до ворожості відносно оточуючих та негативних показників у навчанні; б) підлітки – жертви поганого ставлення батьків (алкоголиків, наркоманів, які жорстоко поводяться чи, навпаки, байдужі тощо); в) підлітки, які використовують втечі як інструмент впливу в сімейних чи шкільних конфліктах; г) підлітки – «дослідники» або «шукачі пригод», які систематично втікають з дому та повертаються туди.

Неодноразово робилися спроби окреслити коло сімей, які входять до «групи ризику» щодо виховання дітей і підлітків, створено низку класифікацій.

Досліджуючи неблагополучні сім'ї, Б. М. Алмазов виділяв такі їх типи: а) сім'ї з нестачею виховних ресурсів, які сприяють появі важких дітей; б) конфліктні сім'ї, де діти тримаються опозиційно та демонстративно [6, с. 35].

Відома дослідниця С. А. Белічева пропонує такий розподіл: а) криміногенні сім'ї, члени яких скоїли злочин; б) аморально-асоціальні сім'ї, які характеризуються алкогольною та сексуальною демонстрацією, наявністю асоціальних ціннісних орієнтацій; в) сім'ї з надмірним прагненням до накопичення матеріальних благ; г) конфліктні сім'ї з відносинами суперництва та відчуження; г) педагогічно неспроможні сім'ї, де використовуються неправильні стилі виховання [7, с. 40–41].

Дитячий психіатр М. І. Буянов надає такий перелік сімей, що створюють умови для девіантної поведінки підлітків [8, с. 73]: а) неповна сім'я, де відсутній один із батьків або вихованням займаються прабатьки. В такому випадку поряд з очевидними труднощами (матеріальними, часовими) відбувається зміщення материнських (любов) та батьківських (авторитет) функцій; б) конфліктна сім'я, де створюється психологічна напруженість, а будь-яка досягнута стабільність у відносинах між батьками – тимчасовий компроміс; в) асоціальна (кримінальна) сім'я; г) сім'я з «алкогольним побутом»; г) формально благополучна сім'я (часто на межі розпаду), де відсутня єдність потреб, життєвих позицій і цілей, взаємоповага між членами; д) сім'я, в якій один з батьків душевнохворий, або тяжкохворий фізично.

Історично одним із перших почав оперувати поняттям «помилка виховання» відомий психолог А. Адлер. У своїй книзі [9] він наводить дві основні помилки, які можна розглядати як

гіперопіку (яка формує залежну від матері дитину, обмежує розвиток самостійності її розвиток взагалі) та гіпоопіку (яка формує черствість, дефіцит емпатії й егоїзм).

Відомий дослідник А. Є. Лічко у своїй концепції також вважає гіпопротекцію та гіперпротекцію основними видами неправильного виховання. Він пише що гіпопротекція може бути явною (безнаглядність дитини) та прихованою (формалізм контролю у поєднанні з прихованим емоційним відчуженням дитини). Гіперпротекція також виявляється у двох формах: домінуючій та потураючій (крім опіки, характеризуються також або наявністю численних заборон, або потуранням уявним талантам дитини). Автором також описано ще декілька видів «поганого виховання»: емоційне відкидання дитиною самої себе («я – тягар для батьків»); жорстокість; надмірна моральна відповідальність та батьківські очікування, які не відповідають можливостям дитини; суперечливе виховання та виховання поза сім'єю [10, с. 120–122].

Автор системної сімейної психотерапії А. Я. Варга пише про те, що підлітковий вік першої дитини в сім'ї припадає на умовний сьомий період розвитку сімейної системи [11, с. 110]. Підлітковий вік дитини припадає на період кризи середнього віку в батьків, прагнення дитини до сепарації стикається з прагненням батьків зберегти стабільність сім'ї. Дослідниця пише що «невдалі діти» часто маскують життєву неспроможність своїх батьків чи їх прагнення зберегти самооцінку (наприклад, «Ми не зробили кар'єру, тому що весь час ішов на дитину»). Тому асоціальна поведінка підлітка, в тому числі й утеча з дому, завжди має зворотні зв'язки з батьками.

Дослідниця виокремлює такі тенденції батьківських ставлень: 1) прийняття – відкидання; 2) міжособистісна дистанція; 3) форми і напрямки контролю; 4) соціальна бажаність поведінки. Поєднання конкретних точок в континуумі можливих тенденцій робить конкретний стиль виховання в цілому конструктивним чи деструктивним. До того ж батьківське виховання має стійкі (крес-ситуативні) та нестійкі (ситуативні) риси, причому переважаання останніх зумовлює деструктивний «нестійкий» тип виховання.

У своїй роботі О. Б. Конєва розглядає причини соціально-психологічної дезадаптації сімей, де виховуються підлітки. Вона пише про парціальний характер внеску таких важливих чинників, як:

1) емоційна депривація, яка виражається як відсутність або обмеженість у підлітка глибо-

ких емоційних зв'язків зі значущими дорослими. Відзначена важлива роль батька, відсутність теплих емоційних зв'язків з яким є фактором розвитку девіантних форм поведінки, особливо у хлопців;

2) педагогічний фактор, який виражається у різноманітних неадекватних виховних проявах батьків (нерозуміння особистісного розвитку дітей; надмірні очікування батьків; нерівномірність ставлення до дитини у різні вікові періоди; неузгодженість стилів виховання батьків; погані відносини між батьками; тривожність; домінантність; гіперсоціальність та ін.). Вони конкретизуються у стилях виховання, які викликають ризик девіантної поведінки дітей: імпульсивно-поблажливий; «кругової оборони»; демонстративний; жорстоко-авторитарний; стиль «умовляння»; стиль «кумир родини»; непослідовний;

3) гіперопіка, яка призводить до симбіотичних відносин з батьками та порушує розвиток самостійності, психологічної автономії;

4) окремі особистісні та поведінкові прояви батьків (використання фізичних покарань; кримінальна поведінка; алкоголізм і наркоманія тощо) [12, с. 45–49].

Аналізуючи неблагополучні сім'ї, В. М. Целуйко робить спробу об'єднати типові помилки у вихованні у три групи:

а) батьківська некомпетентність (нестача психолого-педагогічних знань; нерозуміння вікового розвитку дитини; невміння враховувати зміни психіки дитини; неправильна атрибуція причин поведінки дитини; переконаність у наявності позасімейного впливу на дитину);

б) переоцінка батьками особистого прикладу і єдності вимог, що справляються до дитини (роблять не те, що декларують самі; вимагають того, що самі не роблять або роблять не так);

в) неправильні уявлення батьків про прояви батьківських почуттів [13, с. 65–66].

Вивчаючи дисфункціональні сім'ї, В. Г. Петровська наводить чинники несприятливого прогнозу виховання: 1) надмірний рівень згуртованості батьківської діади, що ускладнює сепарацію підлітка, обумовлює підвищений рівень агресивності в нього; 2) неузгодженість у батьківській діаді питань виховання, що призводить до конфліктів, концентрації уваги батьків на своїх проблемах, а через це – до формальності у вихованні підлітка, внаслідок чого він починає порушувати норми та виявляє схильність до адикцій; 3) непередбачуваність емоційних реакцій конфліктуючих батьків, що зумовлює агресивність підлітка та його залежність від інтенсивних емоцій. Автором зроблено

висновки, що в генезі асоціальної поведінки більш вагома роль належить тому з батьків, котрий протилежної статі, а батько ефективніший у формуванні автономії підлітків та розриві симбіотичних зв'язків [14].

Досліджуючи підлітків-утікачів, А. В. Колодіна отримала низку цікавих результатів щодо їхніх сімей [15]. Підлітки охарактеризували відносини в сім'ях як конфліктні (30 %), напружені (14 %), автономні (10 %), відчужені (9 %), і лише в 4 % випадків – доброзичливі. Основними відмінностями таких сімей виявились непослідовність, неузгодженість виховних впливів батьків, що формує у підлітка неадекватні уявлення про систему норм і правил і про ставлення до норм взагалі («можна порушувати»). Також була відзначена незадоволеність відносинами з матерями (емоційна холодність, надмірна вимогливість, зайнятість матерів собою) на фоні в цілому сприятливих відносин з батьками та визнання їх авторитету.

Як **висновок** слід зауважити, що «ідеальне виховання» або «ідеальна родина» можуть існувати лише уявно, як модель для теоретичного дослідження.

Теоретичний аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що існування протиріч, конфліктів, напруженості у відносинах між підлітком та батьками є нормою в контексті вікової кризи самого підлітка та кризи середнього віку

батьків. При цьому деякі сім'ї (функціональні) здатні до конструктивного розв'язання таких протиріч, а деякі (дисфункціональні) – ні.

Основні чинники, які обумовлюють дисфункціональність сімей, можуть бути розглянуті на кількох рівнях («сім'я – суспільство», «сім'я – інша сім'я», внутрішньосімейний). Однак, розглядаючи сім'ю як цілісну і відкриту систему, виявляється взаємний вплив чинників різних рівнів (наприклад, факт кримінальної поведінки одного з батьків призводить до змін статусу самої сім'ї (перший рівень), змін у відносинах з іншими людьми (другий рівень) та усередині самої сім'ї (третій рівень).

Дисфункціональні сім'ї в науковій літературі класифікують в основному за різноплановими підставами (рівнем благополуччя, кількістю членів сім'ї, їх законослухняністю, станом здоров'я тощо). Більшість таких класифікацій є феноменологічною, тобто ґрунтується не на конкретних критеріях, а на професійному досвіді їх авторів. Це є виправданим, адже відповідає меті – психологічній допомозі сім'ям та профілактиці їх дисфункціоналізації.

Головними чинниками впливу на підлітків у дисфункціональних сім'ях слід визнати неузгодженість стилів виховання батьків, їх ситуативну обумовленість, надмірну авторитарність і вимогливість матері за недостатньої участі батька у вихованні.

Список використаних джерел

1. Ларіонов С. О. Втеча підлітків із дому як психологічна проблема / С. О. Ларіонов, О. В. Петленко, П. В. Макаренко // *Право і Безпека*. – 2014. – № 3 (58). – С. 226–230.
2. Макаров І. В. Синдром уходов и бродяжничества у детей и подростков: клиника и реабилитация : пособие для врачей / И. В. Макаров, А. А. Резаков. – СПб. : НИПНИ им. В. М. Бехтерева, 2012. – 41 с.
3. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский. – М. : Смысл ; Эксмо, 2005. – 1136 с.
4. Санникова А. И. Девиантное поведение подростка как следствие конфликтных ситуаций в детско-родительских отношениях / А. И. Санникова, Н. В. Редькина // *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. – 2015. – Вып. 1. – С. 251–254.
5. Энциклопедия социальной работы : в 3 т. / пер. с англ. под ред. Л. Э. Кунельского. – М. : Центр общечеловеч. ценностей, 1993. – Т. 2. – 1024 с.
6. Алмазов Б. Н. Маргиналы : Пособие по психологии социального отчуждения для реальных психологов / Б. Н. Алмазов. – Екатеринбург : Ажур, 2011. – 176 с.
7. Беличева С. А. Основы превентивной психологии / С. А. Беличева. – М. : Социал. здоровье России, 1994. – 220 с.
8. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи / М. И. Буянов. – М. : Просвещение, 1988. – 207 с.
9. Адлер А. Понять природу человека / А. Адлер. – СПб. : Академ. проект, 2000. – 255 с.
10. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – 2-е изд. доп. и перераб. / А. Е. Личко. – Л. : Медицина, 1983. – 259 с.
11. Варга А. Я. Введение в системную семейную психотерапию / А. Я. Варга. – 2-е изд., стер. – М. : Когито-Центр, 2011. – 182 с.
12. Конева О. Б. Неблагополучная семья и девиантное поведение: социально-психологические признаки / О. Б. Конева // *Вестник Челябинского государственного университета*. – 2009. – № 14 (152). – С. 44–50.
13. Целуйко В. М. Психология неблагополучной семьи / В. М. Целуйко. – М. : Владос-Пресс, 2004. – 272 с.
14. Петровская В. Г. Формирование асоциального поведения подростков в дисфункциональной семье / В. Г. Петровская // *Мир науки, культуры, образования*. – 2009. – № 6 (18). – С. 242–245.
15. Колодіна А. В. Психологічний портрет подростка, совершающего самовольные уходы из дома / А. В. Колодіна // *Вестник Омского университета. Серия «Психология»*. – 2014. – № 1. – С. 32–42.

Надійшла до редколегії 27.05.2016

**ГЕРАЩЕНКО О. В. ДИСФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СЕМЬЯ КАК ФАКТОР
СОЦИАЛИЗАЦИИ ПОДРОСТКОВ, СКЛОННЫХ К БРОДЯЖНИЧЕСТВУ**

Проанализированы проблемы семейного воспитания подростков, склонных к бродяжничеству. Рассмотрено современное состояние научных исследований этой проблемы. Определены роль и функции семьи в воспитании подростков. Очерчено содержание психологических новообразований подросткового возраста, которые вызывают напряжение семейной системы. Представлены классификации дисфункциональных семей. Определены содержание и разновидности ошибок воспитания подростков как причин социально-психологической дезадаптации их семей.

Ключевые слова: подростки, бродяжничество, воспитание, дисфункциональная семья, социализация.

**GERASHCHENKO O. V. DYSFUNCTIONAL FAMILY AS THE FACTOR
OF SOCIALIZATION OF ADOLESCENTS PRONE TO VAGRANCY**

The article is devoted to theoretical analysis of the problem of family education of adolescents prone to vagrancy. The current state of scientific research of the problem has been outlined. It is demonstrated that the experience of normative age crisis by an adolescent is often expressed through a variety of negative (deviant, antisocial) behavioral responses, which are due to the peculiarities of their functioning in families.

The role and functions of the family education of adolescents have been determined, where the main ones are the socialization of a child, his integration into society, ensuring his personal development and future life effectiveness, and mechanisms for the implementation of these functions (simulation, identification, learning, training and others).

The content of the psychological neoplasms of adolescence that cause the stress of family system has been outlined. It has been demonstrated that the main reason for such a tension is the contradiction between the content of personal socialization and individualization processes.

The classifications of dysfunctional families have been provided. It has been demonstrated that they are diverse in content and phenomenological structure that meets the objectives of psychological assistance to such families and the prevention of behavioral disorders within adolescents.

The content and variations of mistakes in adolescents education as the causes of social and psychological maladjustment of their families have been determined. The main ones are recognized as inconsistency of educational styles of parents, their situational conditioning, excessive authoritarianism and demanding of mothers with insufficient involvement of fathers in the upbringing.

Keywords: adolescents, vagrancy, education, dysfunctional family, socialization.